

З гісторыі вывучэння аказіянальнай лексікі беларускай мовы

Станаўленне і развіццё лексікі сучаснай беларускай літаратурнай мовы нельга ўявіць без няспыннага ўзаемадзеяння і ўзаемапраціканнення новага і старога, суіснавання узуальнага і аказіянальнага, іх цеснай узаемаабумоўленасці. Прагрэс у грамадскім жыцці, імклівае развіццё навукі, тэхнікі, культуры вымагаюць з'яўлення новых слоў, новых узораў лексічнай і словаўтваральнай спалучальнасці. Лексічныя і словаўтваральныя інавацыі не адразу становяцца набыткам літаратурнай мовы, многія з іх паступова ўводзяцца ў агульнанародны ўжытак, пры гэтым часта выкарыстоўваюцца ў розных графіка-арфаграфічных і граматычных формах, суіснуюць у мове розных тэкставых напамінаў. Падобнае становішча ў галіне лексікі на працягу ўсёй гісторыі развіцця сучаснай беларускай літаратурнай мовы было прадметам асаблівай увагі лінгвістаў розных пакаленняў. Значныя заслугі ў гэтым напрамку навуковай дзейнасці належаць прафесару Аркадзю Іосіфавічу Наркевічу, клопатамі якога ўпершыню ў беларускім мовазнаўстве сталі чытацца спецыяльныя курсы для будучых журналістаў «Слова ў кантэксце часу», «Літаратурная мова і мова прэсы», «Мова сродкаў масавай інфармацыі і сучаснасць». Па прапанове вучонага і пад яго кіраўніцтвам у 1982 годзе распачаўся выпуск штогодніка «Культура мовы журналіста», у розных перыядычных выданнях Беларусі з'явіліся пастаянныя рубрыкі тыпу «Школа мовазнаўцы» (Настаўніцкая газета), «З жыцця роднага слова» (Звязда) і інш. А. І. Наркевіч і сам актыўна выступаў у друку з самымі разнастайнымі матэрыяламі па культуры літаратурнай мовы і вуснага маўлення. Ужо самі назвы артыкулаў, нататак і разваг сведчаць пра сур'ёзную заклапочанасць вучонага далейшым лёсам беларускага слова: «Граматычная норма і варыянтнасць», «Словаспалучальныя новаўтварэнні ў мове прэсы», «Сезона ці сезону?», «Улетку нагою коп, зімою губою хоп», «На двары і на дварэ», «Чым кансенсус лепш за згоду, а спікер – за старшыню?», «Асцярожна: слова». Многія з гэтых і іншых прац Аркадзя Іосіфавіча не страцілі сваёй актуальнасці і навуковай вартасці і да сённяшняга часу.

1. Навуковае асэнсаванне працэсаў утварэння аказіянальных слоў у беларускай мове распачалося толькі ў канцы 50-х – пачатку 60-х гадоў XX ст., хоць сама з'ява індывідуальна-аўтарскіх інавацый ярка выявілася яшчэ ў 20-я гады, а ў цэлым аўтарскія неалагізмы ва ўсходнеславянскіх пісьмовых тэкстах выяўляюцца вельмі рана. Першапачаткова аказіянальныя ўтварэнні асобна не выдзяляліся, а ўключаліся ў склад так званай паэтычнай лексікі. Напрыклад, у дапаможніку для студэнтаў філалагічных факультэтаў «Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы: Фанетыка. Арфаграфія. Лексікалогія» (Мінск, 1961) аўтар

раздзела па лексікалогіі М. Г. Булахаў сярод яўных паэтызмаў тыпу *ліра, ветразь, вятрыска, гмах, кайданы, сінявокі, барвовасць* і інш. прыводзіць і аўтарскія ўтварэнні *ясназорны, агняцветны, срэбнацветны, зорнатонны, шумналісты, срэбраструнны, златаіскры* (с. 177) – якімі ў перадваення дзесяцігоддзі былі напоўнены творы маладой беларускай літаратуры.

2. Вылучэнне ўласна аказіянальнай (індывідуальна-аўтарскай) лексікі ў складзе неалагізмаў у беларускім мовазнаўстве пачынаецца толькі ў 70-я гады XX ст, калі гэтак паянацца трывала ўсталёўваецца ў савецкай русістыцы дзякуючы працам А. Земскай, А. Лыкава, У. Лапаціна, В. Грыгор’ева і інш. Менавіта ў гэты час на кафедры беларускай мовы БДУ пад кіраўніцтвам прафесара Л. М. Шакуна аспірантка Г. І. Басава пачынае распрацоўваць тэму «Аказіянальныя словы ў мове сучаснай беларускай мастацкай літаратуры», якая стала асновай яе кандыдацкай дысертацыі (1981). Некалькі пазней, у 1989 годзе кандыдацкую дысертацыю «Словаўтваральныя неалагізмы ў сучаснай беларускай мове (на матэрыяле 60 -- 80-х гадоў XX стагоддзя)» абараніў І. П. Казейка. З гэтага часу ў беларускай лінгвістыцы пачалося грунтоўнае вывучэнне індывідуальна-аўтарскіх неалагізмаў. У канцы 80 -- пачатку 90-х гг. у школьных падручніках і дапаможніках па мове для вышэйшых навучальных устаноў у складзе неалагізмаў пачынаюць выдзяляць уласна аказіянальныя ўтварэнні. Колькі слоў прысвячаецца ім і ў калектыўнай манаграфіі «Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы» (1994).

3. У беларусістыцы цэнтральнае месца ў вывучэнні аказіяналізмаў доўгі час займаў словаўтваральны аспект, калі даследчыкі вызначалі прадуктыўныя і непрадуктыўныя спосабы і мадэлі ўтварэння індывідуальна-аўтарскіх неалагізмаў, падзялялі маўленчыя наватворы на патэнцыяльныя і аказіянальныя словы (Г. І. Басава, І. П. Казейка, М. В. Шабовіч і інш.). З улікам словаўтваральнай структуры і семантыкі наватвораў у 1995 годзе быў падрыхтаваны невялікі слоўнік аўтарскіх неалагізмаў, аўтары якога (Г. Басава і М. Прыгодзіч) у часопісе «Роднае слова» (1995, №№ 8, 10, 12) апублікавалі больш за паўтары сотні «слоў-метэораў» з твораў Якуба Коласа, Янкі Купалы, Паўлюка Труса, Тодара Кляшторнага, Максіма Танка, Ніла Гілевіча, Рыгора Барадзіліна, Уладзіміра Караткевіча, Пімена Панчанкі, Васіля Зуёнка і інш.

4. Апошнім часам у маладых даследчыкаў выявілася цікавасць да семантыка-стылістычных асаблівасцей аўтарскіх неалагізмаў, вызначэння семантычнага аб’ёму новаўтварэнняў з улікам іх словаўтваральнай структуры і фактараў, што ўплываюць на фарміраванне лексічнага значэння такіх слоў, выяўлення характару сэнсавай сувязі паміж індывідуальна-аўтарскімі неалагізмамі і зыходнымі першаасновамі, лексіка-семантычнай сістэмнасці аўтарскіх наватвораў і іх ролі ў стварэнні моўна-выяўленчай асновы тэксту (Н.У. Чарнаброўкіна, В. А. Зразікава).

5. Актыўнае ўтварэнне аўтарскіх неалагізмаў, несумненна, засведчыла шырокія словаўтваральныя і вобразна-выяўленчыя магчымасці беларускай мовы, яе здольнасць да самапапаўнення і ўдасканалення свайго лексічнага саставу. На думку аўстрыйскага лінгвіста Германа Бідэра, «развіццё лексікі і стылістыкі беларускай літаратурнай мовы, якой трэба пазбягаць аднабаковых шляхоў свайго папаўнення, павінна зыходзіць з інтэграцыі, у першую чаргу, агульнабеларускіх дыялектызмаў і пашыраных рэгіяналізмаў, у другую чаргу, *аўтарскіх словаўтваральных неалагізмаў* (выдзелена намі – М.П.), і толькі ў трэцюю чаргу, за кошт запазычанняў з іншых моваў» [3, с.5-6].

6. Усебаковае вывучэнне аказіяналізмаў выяўляе тэндэнцыю да засваення індывідуальна-аўтарскіх слоў лексічнай сістэмай сучаснай беларускай літаратурнай мовы, атрымання імі статуса узуальных адзінак. Як лічыць М. Шабовіч, набыткам літаратурнай мовы ўжо сталі такія аўтарскія наватворы, як *зорнасць* (З. Бядуля), *імглістасць* (П. Трус), *бяскрыласць* (З. Бандарына), *пунсовасць* (П. Трус), *бязбрэжнасць* (М. Лужанін) [11, с. 102]. Калі ж сюды дабавіць асобныя ўтварэнні Янкі Купалы, Якуба Коласа, Уладзіміра Дубоўкі, Рыгора Барадуліна і інш., што шырока выкарыстоўваюцца ў мастацкай літаратуры і публіцыстыцы, практыцы школьнага выкладання роднай мовы, то стане відавочным факт неабходнасці неадкладнай падрыхтоўкі зводнага слоўніка аўтарскіх неалагізмаў беларускай мовы. Мяркую, што і ў новых выданнях тлумачальнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы найбольш яркія ўзоры аўтарскіх неалагізмаў маглі б атрымаць належнае месца.

Літаратура

1. Басава Г. І. Аказіяналізмы ў сучаснай беларускай паэзіі // Веснік БДУ. Серыя IV. – 1981. -- № 1.
2. Басава Г. І., Прыгодзіч М. Р. Аб прынцыпах укладання слоўніка аўтарскіх неалагізмаў // Дыялекталогія і культура беларускай мовы: Тэзісы рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі (10-11 снежня 1991 г.) – Мінск, 1991.
3. Бідэр Г. Шляхі развіцця лексікі беларускай літаратурнай мовы // Беларуская мова ў другой палове ХХ ст.: Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі (22-24 кастрычніка 1997 г.). – Мінск, 1998.
4. Зразікава В. А. Семантычная характарыстыка індывідуальна-аўтарскіх неалагізмаў-прыметнікаў у мове мастацкіх твораў першай паловы ХХ ст. // Веснік БДУ. Серыя IV. – 2005. -- № 2.
5. Зразікава В. А. Індывідуальна-аўтарскія неалагізмы ў творчасці беларускіх пісьменнікаў // Беларуская мова і літаратура. – 2006. -- № 2.
6. Казейка І. П. Паняцце неалагізма ў сучасным мовазнаўстве // Беларуская лінгвістыка. Выпуск 34. – Мінск, 1988.
7. Казейка І. П. Патэнцыяльныя словы ў беларускай мове // Веснік БДУ. Серыя IV. – 1988. -- № 4.
8. Прыгодзіч М. Аўтарскі неалагізм у мастацкім творы // Польшча. – 1984. -- № 6.
9. Прыгодзіч М. Сэнс у іх хаваецца яшчэ большы, чым паэзія... (Аўтарскія неалагізмы як факт мовы) // Роднае слова. – 1995. -- № 8.
10. Чарнаброўкіна Н. У. Лексіка-семантычная група аказіянальных назваў адцягненых паняццяў // Веснік БДУ. Серыя IV. – 1996. -- № 3.

11. Шабовіч М. Аказіяналізмы ў беларускіх мастацкіх тэкстах (да праблемы даследавання) // Слова. Вобраз. Кантэкст. – Мінск: Выд-ва МДПУ, 1994.
12. Шабовіч М. Аказіянальныя нульсуфіксальныя назоўнікі ў беларускіх мастацкіх тэкстах 20-х гг. XX ст. // Актуальныя пытанні беларускай лінгвістыкі (да 80-годдзя прафесара М. С. Яўневіча). – Мінск, 2002.